

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ТЎҚИМАЧИЛИК ВА ЕНГИЛ САНОАТ ИНСТИТУТИ

«ИЖТИМОЙ ФАНЛАР» КАФЕДРАСИ

«СОЦИОЛОГИЯ» ФАНИДАН

**Бажарди: Болтаев Р.
Текширди: Абдуллаев А.**

ТОШКЕНТ – 2015

Турли хил йўналишлардаги сотциологик оқим ва мактаблар

Режа:

- 1. Позитивист олимлар ва Неопозитивизм оқим.**
- 2. Асосий мактаб йўналишлари.**
- 3. Гарб мамлакатларида ўтказилаётган сотциоло-гик тадқиқотлар.**

XIX асрга келиб, сотциологлар бошқа махсус фанларга хос айрим назария ва ғоялардан фойдаланиб, уларни жамият ходисаларига кўр-кўрона татбиқ эта бошладилар. Масалан, Спенсер биологик организмларнинг ривожланиш қонуниятларини жамият тараққиётига, Социал дарвинистлар органик дунёдаги ҳаёт учун кураш қонуният-ларини жамиятга татбиқ этдилар. Шу боисдан ҳам Сотциология фани юзага келиши ва ривожланишида бир неча оқим ҳамда йўналишларни кўриш мумкин. Дастлабки «позитив» характердаги Г'арб Сотциологияси бир неча оқимларга бўлиниб кетди. Умуман, турли хил йўналиш-лардаги сотциологик оқим ва мактаблар қуйидагилардан иборат:

Позитивистик оқим. Позитивист олимлар (О.Конт Г.Спенсер) сотциологик тадқиқотларни ўрганиш жараёнида, фақат табиий фанлар методологиясини қўлланилишини талаб этадилар. Бу олимлар ижтимоий ходисаларга баҳо беришда фақат натуралистик ёндашувгина ягона илмий хулоса қилиш имконини беради, деб ҳисоблайдилар.

О.Контнинг фикрича, объект ва предмет ўзаро зиддиятли ҳолат-лардан иборатдир. Унингча, Сотсиал реаллик ақлий эволюциянинг на-тижаси сифатида намоён бўлади, демак объектни натуралистик тушу-ниш, предметни субъектив идеалистик талқин қилиш асосида қарама-қаршилик юзага келиб чиқади. О.Конт томонидан Сотциология объек-ти ва предметини позитив-натуралистик талқин қилиш асосида турли хил Сотсиал оқимлар пайдо бўлди (Сотсиал дарвинизм, ирқий-антро-пологик, биорганик йўналишлар ва бошқалар). О.Конт фанларни классификация қилиш тамойилларини ишлаб чиқди. Фанни метафи-зика ва теологиядан ажратиб олиш О.Конт позитив методининг асо-сий ғояси эди. Конт томонидан Астрономия—Физика—Химия—Биоло-гия—Сотциология

кўринишидаги фанларнинг жойланишини оддийдан мураккабга қараб қурилган тизим тарзида талқин этиш мумкин.

Контнинг фикрича, Сотсиал ҳодисалар табиат ҳодисаларига нисбатан мураккаброқ хусусиятга эга. Жамият ҳақидаги позитив фанни Конт аввал «Сотсиал физика», кейинроқ эса «Сотциология» деб атади. Сотсиал феноменни ўрганиш учун махсус фундаментал фан зарурлигини уқтиради.

Англиялик Герберт Спенсер XIX аср 60-йилларида ўша давр барча назарий билимларни бирлаштириш, синтетик фалсафа системасини яратиш учун куч-ғайрат сарфлади. Спенсернинг ҳаракат натижалари 5 та асар, 10 жилддан иборат бўлиб, улар: «Биология асослари», «Психология асослари», «Сотциология асослари», «Сотциология тадқиқот предмети сифатида» кабилардир.

Умуман, Сотциологияни Спенсер ўзида антропология, этнография ва тарихий тараққиётнинг умумий назариясини мужассамлаштирган умумқамровли фан деб ҳисоблайди. Ўзининг сотциологик назариясини Спенсер 2 та муҳим принцип асосида яратади: 1. Жамиятни организм сифатида тушуниш. 2. Сотсиал эволюсия ғояси. Спенсернинг фикри-ча, ҳар қандай ривожланган жамият органлари 3 та системага эгадир: 1) Қўллаб-қувватлаб турувчи система – жамиятда бу зарур озиқ-овқатлар ишлаб чиқариш таъминотини ташкил қилади. 2) Тақсимот системаси – Сотсиал организмнинг турли қисмлари ўртасидаги таъминланиш. 3) Регулятив система давлат тимсолида таркибий қисмларни яхлитликка буйсунишини таъминлайди. «Жамиятнинг хусусий қисмлари» организмлари - бу муассаса ва институтлардир. Спенсер 6 турдаги институтларни санаб ўтади: оилавий, урф-одатли, сиёсий, диний (черков), касбий (профессионал) ва саноатли. Спенсер фикрича,

ривожланиш жараёни 2 томонни ўз ичига олади – интеграция ва дифференциация.

2. Неопозитивизм оқими («мантикий позитивизм», «мантикий эмпиризм» деган номлари ҳам бор). XX аср 20-30-йилларига келиб мантикий позитивизм негизида «неопозитивизм» сифатида вужудга келган фалсафий оқимдир. Дунёқараш масалаларининг назарий билиш воситаси бўлган фалсафа имкониятларини рад этиб, фанни фалсафага қарши қўяди. Билимни мантикий ёки лингвистик таҳлил қилиш методини ишлаб чиқишни мақсад қилиб олган. Бу оқим фикрича, фалсафа илмий билишнинг ўзини тадқиқ этиш билан шуғулланмоғи лозим. Унинг вазифаси илмий назарияларнинг мантикий тузилишини ўрганишдан, фаннинг қоидалари қандай тузилишини, улар ўртасидаги мантикий боғланиш қоидаларини ойдинлаштириб беришдан, фан тилини анализ қилишдан иборат. Неопозитивистлар ижтимоий тараққиётнинг умумий объектив қонунларини инкор қиладилар, жамият ҳақидаги фанни айрим воқеаларни тасвирлаб кўрсатишдан иборат қилиб қўядилар. Умуман, бу оқим тарафдорлари ижтимоий ҳодисалар табиат ҳамда Сотсиал тарихий қонуниятлар асосида юз беради, тадқиқотлар аниқ, қадриятлар ва мафкурадан холи бўлиши лозим дейди.

Демак, позитивизм ва неопозитивизм оқимлари Сотциология фани имкониятларини чеклаб қўйиб, уни конкрет фанлар қаторига қўшади. Унинг асосий қоидалари қуйидагилардан иборат:

1) Ижтимоий ҳодисалар табиат ва Сотсиал-тарихий қонуниятлар асосида амалга ошади.

2) Сотциологик тадқиқот методлари табиий фан методлари каби объектив, конкрет ва аниқ бўлиши лозим.

3) Инсоннинг кузатиш учун қулай бўлган ташқи хатти-ҳаракатлари, «субъектив жиҳатлари» ўрганилиши мумкин.

4) Тадқиқот натижалари эмпирик текширувдан кейингина ҳақиқий деб топилиши лозим.

5) Барча ижтимоий ҳодисалар миқдорий кўрсаткичларда ифодала-ниши керак.

6) Сотциология фан сифатида қадриятлар ва мафкуравий таъсирдан холи бўлиши зарур.

Демак, позитивистик ва неопозитивистик оқим тарафдорларининг мақсади Сотциология фани имкониятларини чегаралаб, уни тарих ёки антропология сингари ижтимоий конкрет фанлар қаторига қўшади. Бу оқимлар орасида яна 40 дан ортиқ тармоқ, мактаб йўналишлари юзага келди. Уларнинг асосийларини келтирамиз:

1) Географик йўналишдаги ирқий-антропологик мактаб (Ж.Гобино, Х.Чемберлин, О.Аммон, Ж.Лануж).

2) Сотсиал дарвинизм: бу биоорганик мактаб (П.Лилиенфельд, А.Шеффле, Р.Вормс, А.Фулъе ва бошқалар).

3) Психологик мактаб. Бу оқим XIX аср охиридан бошлаб вужудга келган ва унинг ўзи яна 3 та йўналишга бўлинади:

а) инстинктивизм (лат. организмнинг ташқи ёки ички таъсирлар натижасида пайдо бўладиган мураккаб туғма реакциялари мажмуи, мураккаб шартсиз рефлекслар – овқатланиш, ҳимояланиш инстинкти, жинсий инстинкт ва ҳ.к. Инстинкт онг билан назорат қилиб турилади).

б) бихевиоризм (инглиз.) XX аср АҚШ психологиясидаги етакчи оқим. Унингча, психологиянинг асосий вазифаси инсон онгини эмас, балки хулқини ўрганиш бўлиб, хулқ ташқи муҳит таъсиротига кўрса-тиладиган ҳапакат реакциялари ҳамда уларга

бараварлаштирилган сўзли ва эмоционал жавоблар мажмуидир. Умуман, бу оқим механик йўналишни давом эттириб, рухий ходисаларни организм хатти-ҳара-кати билан боғлиқ деб ҳисоблайди, онг ва хатти-ҳаракатлар узвий, ягона нарсадир, дейди.

Уотсон бихевиоризм - «одам тайёрлаш»нинг классик ғоясини қуйидаги сўзлар билан ифодалаб беради: «Менинг ихтиёримга ташқи таъсирларни яхши қабул қилувчи болалардан бир қанчасини топширинг ва уларни ўз усулим бўйича тарбиялашга имкон беринг. Мен сизга кафолат бериб айтаманки, улардан қобиляти, майли, интилиши, имконияти, эътибор-мавқеи ва ирсиятидан қатъи назар – кимни хоҳласам шуни, яъни шифокор, ҳуқуқшунос, банкир, раҳбар-бошқарувчи, рассом, савдогар, ҳатто ўғри, жангари, шайка бошлиғини тарбиялаб, вояга етказиб бераман».

Бихевиоризм ғояси янги дунё лойиҳасини яратиш учун асосдир. Бу асос ҳокимият томонидан яратилади. Бундай дунё ҳуққатвори ҳақидаги фанлардан одамларни фақат бошқариш воситасидагина эмас, балки фикрга йўналиш берадиган «инструмент» сифатида ҳам фойдаланилади.

Г.Маркузе бундай лойиҳа аллақачон ишга тушган дея эътироф этади. Эҳтимол, бу усул онгга тегишли ахборотни жойлаб, ақлни маълум йўналишга бошқаришнинг классик намунасидир. эндиликда Американи, Европани мафтун этган психоанализ (рухий таҳлил) эмас, балки бихевиоризм забт этди.

Бихевиоризм – четдан туриб инсон ақлини тор доирадаги мафкуравий фикрлар қулига айлантиришни мақсад қилиб қўяди. Мантикқа ошно бўлган ақлгина бундай хавфли ташқи кучлар таъсиридан ўзини ҳимоя қила олади.

в) Иқтисодий материализм оқими.

Булардан ташқари, айрим манбаларда қуйидаги оқимлар ҳам мавжудлиги ҳақида фикр юритилади: субъективизм оқими ва методи; функционал мактаб оқими ва бошқа шу кабилар.

4. эмпирик сотциологик оқим. Бу оқим ҳозирги замон Г'арб со-
сиологиясидаги энг катта оқимлардан бири ҳисобланади. Ушбу оқим
тарафдорлари (Е.Ландберг, Э.Дюркгейм ва бошқалар) «сотциологик
тадқиқотлар ўтказишдан мақсад, жамият ҳаётининг айрим томонла-
рини характерлаб беришдир» дейдилар. Жамият тараққиётининг объ-
ектив қонунларини инкор этадилар. Улар ижтимоий ҳодисалар мо-
хиятига чуқур кириб боришни хоҳламайдилар. Жамиятни эса «ижти-
моий ҳодисаларнинг механик йиғиндиси» деб қарашади. Улар ўз тад-
қиқотларида анкета, интервью, статистик материалларга таянадилар.
Улар ижтимоий тараққиётни ҳаддан ташқари ажратиш, бўлаклашга
уринадилар.

Булар:

- а) буржуа шаҳар Сотциологияси;
- б) қишлоқ Сотциологияси;
- в) оила Сотциологияси ва ҳ.к.;
- г) алкоголизм Сотциологияси;
- д) индустриал Сотциология.

Эмпирик Сотциология жамият таркибини алоҳида тизимий
бўлин-малар тарзида тадқиқ этишни асослаб берди. эмпирик
Сотциология тарафдорлари стратификацион дифференсиацияни
абсолютлаштириб, ижтимоий интеграция жараёнларини эътибордан
соқит қиладилар.

Бу оқимлар умуминсоний қадриятларга асосланувчи қонуният-
лар, илмий назарияларга асосланса, шубҳасиз, муҳим аҳамиятга эга
бўларди.

5. Структуравий функционализм оқими. (Т.Парсонс, Р.Мертон ва бош.). Бу оқим ижтимоий тизим интеграцияси ва яхлитлиги принципига асосланади.

6. Индустриал жамиятдан сўнгги жамиятга ўтиш концепцияси. (Дж.Белл, Дж.Гелбрайт, э.Бжезинский, О.Тоффлер ва бошқалар).

7. Ахборотга асосланган жамият назарияси (Япония, АҚШ, Европа каби мамлакатларда). Улар жамиятнинг ахборотлашуви ва компьютерлашуви ғоясини илгари суради.

Ҳозирги пайтда ривожланган мамлакатлар Сотциологиясида жамиятда бир-бирига зид, қарама-қарши бўлган 2 модель мавжуд:

1. Мувозанатли интеграцион модель. Бу моделни АҚШ олими Р.Аппельбаум ишлаб чиққан. Унинг таркибий элементлари:

а) ҳар қандай жамият ўзини ташкил этувчи уйғун, мукамал ин-теграцион элементлар йиғиндисидан иборат.

б) жамиятнинг ҳар бир элементи уни иш юритишига шароит яратади.

в) ҳар бир жамият ўз аъзоларининг фаоллиги, янгилигига таянади.

2. Жамиятнинг конфликтли модели. (Немис тадқиқотчиси Р.Дарендорф ишлаб чиққан). У:

а) ҳар бир жамият исталган пайтда, ижтимоий ўзгаришларнинг доимийлиги билан характерланади.

б) ҳар бир жамият исталган пайтда доимий ижтимоий конфликт-ларга эҳтиёж сезиб туради.

в) жамият ҳар бир элементи ўзгариб боришга шароит туғдириб туради.

г) ҳар бир жамиятда ўз аъзоларининг бир қисми иккинчи қисми томонидан тазйиқ остида булиши табиий ҳолдир.

Шу боисдан ҳам Гарб мамлакатларида ўтказилаётган сотциоло-гик тадқиқотлар зиддиятларни бартараф этиш мақсадларига қаратилгандир.

Конкрет Сотциология – ижтимоий борлиқнинг турли (иқтисодий, сиёсий, маданий турмуш, маънавий ҳаёт) соҳаларини қамраб олади. Конкрет Сотциология илмий ва эмпирик тадқиқот усуллари уйғун-лаштириб, умуммақсад доирасида конкретлаштиради. Бу Сотциология-да ижтимоий жараён ва Сотсиал ҳодисалар, жамиятнинг одатий иқти-содий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаёт муҳитида ўрганилади. Конкрет Сотциологияда сотциологик тадқиқотлар илмий базаси конкрет умуминсоний қадриятларга, Шарқ ва Г'арб фалсафасига таянади. Жа-мият ижтимоий тенденсиялари чуқур таҳлил қилинади. Бу соҳа со-сиологлари жамият ижтимоий тузилишидаги ўзгаришларни, меҳнатга муносабатни, аҳоли турли қатламалари эҳтиёж динамикасини, улар ҳаёт тарзининг тўлақонли образини илмий ўрганадилар. Конкрет сотциологик тадқиқотларни 3 гуруҳдаги методларга бўлиш мумкин:

1. Биринчи гуруҳга айрим фактларни аниқлаш, дастлабки илмий тадқиқот материаллари билан танишиш системасини ишлаб чиқиш киради.

«Предметни ўрганиш, - ана шу предметни ташкил этган элементлардан бошлаб ўрганиш лозим... Предметни ўрганган пайтда фикрлаш даркор... Бир маълумотни, фикрни, афсонани иккинчиси билан чоғиштириш, таққослаш ва улардан энг ишончлисини, яъни табиатда мавжуд бўлган қонунлар ҳамда тартиблар йўл қўядиганини ҳақиқий нарса сифатида қабул қилиш керак. Текширганда маълумдан номаълумга, яқиндан узоққа бориш керак»-, дейди Абу Райхон Беруний.

Фактларни қайд этиш, аниқлаш бевосита кузатиш орқали амалга оширилади:

Кузатиш - (четдан ёки воқеликка бевосита аралашиб).

Хужжатларни таҳлил этиш (расмий протоколлар, шахсий ҳисобот карточкалари ва норасмий биографиялар, хатлар, кундаликлар, хужжатлар).

Ялпи сўраш йўли билан (еркин интервью, маълум режа ва дастур асосида интервью, сиртқи анкета орқали сўраш ва бошқалар).

Сотциологик тадқиқотларни амалга оширадиган кишига Абу Райхон Беруний алоҳида талаб қўяди. «Тадқиқотчи, - дейди Беруний, - зийрак, ўз хатоларини синчиклаб излаш, тобора тиришқоқ бўла бориши, меҳнатдан зерикмаслиги, ўз-ўзини қайта-қайта текшириб туриши керак». Бундай талабчанлик илмнинг ҳаққонийлигини таъминлашнинг муҳим омилидир, дейди у.

2. Иккинчи гуруҳ усулларига монографик тадқиқотлар, ялпи ёки қисман кузатиш, умумий сўраб чиқиш киради. Қисман ўрганиш бу кишилар фикри, умумижтимоий қатлам, синф, муайян киши фикрига мос тушмоғи шарт.

3. Учинчи гуруҳ усулларига олинган маълумотларни бевосита қайта ишлаш вазифаси киради. Тўпланган, дастлабки ишловдан ўтган материалларни ёзиш, классификация қилиш, умумлаштириш ва системали анализ қилишдир.

Йиғилган материалларни мантикий усулда ишлаш (таҳлил ва синтез) билан бир пайтда статистик қонунларни аниқлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Таҳлил қилишнинг муҳим усули ижтимоий экспериментлар ўтказиб туришдир.

Демак, турли хил сотциологик қарашлар жамият ҳаётининг маълум бир соҳаларини ойдинлаштиришга хизмат қилади. Агар

позити-визм Сотсиал жараёнларни табиий асосда ҳосил булишидан келиб чиқса, гуманистик оқим Сотсиал жараёнларни инсон ва унинг онгли фаолиятидан келиб чиқишини кўрсатиб беради. Улар Сотсиал ҳодиса-ни маънавий муносабатлар натижаси деб қарайдилар. Агар позити-визм объектив ҳодисаларни ўрганишда объективлаштиришга бўйсун-надиган рағбатлантириш, таъсирланиш, хулқ-атвор, шароит каби ҳодисаларга эътибор берса, гуманистик оқим эса асосий эътиборини онгли ҳаётга қаратади. Бу оқим Сотциология фанини янги босқичга кўтариб, унинг назарий ва методологик асосларининг янги йўналиш-ларини кўрсатиб берди. М.Вебер фикрича, онгли фаолият энг мурак-каб жараёндир, бу жараённи психологик акт ҳам дунёқараш жараё-ниям қамраб ололмайди. Шунинг учун у нафақат натурализмни рад қилади, балки Сотциологияда муайян мавқега эга бўлган оқим психио-логизмни ҳам танқид қилади. Унинг фикрича, Сотциологиянинг пред-мети индивид ва индивидларнинг хулқ-атворидан иборат бўлган ҳаракатдир. Сотциология, деб ёзади у, - таҳлил ва талқин қилиш билан Сотсиал ҳаракатни ўрганади ҳамда шу туфайли унинг содир бўлиши оқибатларини конкрет омиллар воситасида тушунтирмоқчи бўлади. Позитивизм оқимидан фарқли ўлароқ, М.Вебер Сотциология фанини бир бутун ижтимоий асосда эмас, балки алоҳида индивид асосида яратмоқчи бўлади. Бу билан у Европа гуманистик анъанасини давом эттиради. Умуман, Сотциология предмети муаммосини ҳал қилишдаги (натуралистик, позитивистик, материалистик ва гуманистик) учинчи тенденсия деб гуманистик оқим ривожланишини эътироф этиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И. А. “Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар деб ҳисоблашар эди”. - Т.: Ўзбекистон. 2005.

2. Каримов И.А. «Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди», -Т.: Ўзбекистон. 2005.

3. Алиев Б.А., Рафиқов Г'.А., СултоновТ.,Раҳмонов Б. Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фанидан ўқув қўлланма. 2005 -Т.:

4. Бекмуродов А. Ш. , Алиев Б., Бобоев А ва б. Ўзбекистонда парламентаризим тараққиёти. Тошкент. 2005.

5. Под. ред. Д.В. Иванова. Сотсиология. Учебник -М.: Висшее образование 2005 г. 326- стр.

6. Сотсиология молодежи. учебник -М.: Гардарики, 2005г. 335-стр.

7. www.google.com

8. www.ziyonet.uz

9. www.titli.uz